

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI
AKADEMIYASI

OZODLIKDAN MAXRUM QILISH BILAN BOG'LIQ
BO'LMAGAN JAZOLARNI IJROSINI TA'MINLASHDA
NAZORAT SHAKLLARI VA ULARNING O'ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI

HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI
PROBATSIIYA FAOLIYATI KURSANTI
RAHMATULLAYEV JAHONGIR JAMSHIDOVICH,
HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASI
KAFEDRASI PROBATSIIYA FAOLIYATI
KATTA O'QITUVCHISI
DILSHODA NABIJANOVNA UMARALIYEVA

***Annotatsiya:** Mazkur maqola ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar ijrosini ta'minlashda qo'llaniladigan nazorat shakllari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Ushbu turdagi jazolar (masalan, jarima, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, muayyan huquqlardan mahrum qilish va boshqalar) mahkumni jamiyatdan ajratmagan holda, uning xulq-atvorini tuzatish va ijtimoiy moslashuvini saqlab qolishga qaratilgan.*

Annotatsiyada nazoratning asosiy shakllari sifatida probatsiya nazorati, ma'muriy nazorat, jamoatchilik nazorati hamda ichki ishlar organlari tomonidan olib boriladigan monitoring tizimlari ko'rib chiqiladi. Ularning har biri o'ziga xos mexanizmga ega bo'lib, mahkumning majburiyatlarga rioya etishini ta'minlash, qayta jinoyat sodir etishning oldini olish va ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ushbu nazorat shakllarining o'ziga xos jihatlari — moslashuvchanlik, individuallashtirilgan yondashuv, profilaktik xarakter va jazolarning insonparvarlik tamoyillariga asoslanganligi alohida ta'kidlanadi. Tadqiqot natijasida nazorat tizimlarini yanada takomillashtirish, ularning samaradorligini oshirish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar, jazoni ijro etish, nazorat shakllari, probatsiya nazorati, ma'muriy nazorat, jamoatchilik nazorati, monitoring tizimi, axloq tuzatish ishlari, majburiy jamoat ishlari, jarima, huquqlardan mahrum qilish, profilaktika, individuallashtirilgan yondashuv, ijtimoiy moslashuv, qayta jinoyatchilikning oldini olish, insonparvarlik tamoyillari, jazolar samaradorligi, huquqni qo'llash amaliyoti.*

Hozirgi kunda jinoyat-huquqiy siyosatda insonparvarlik tamoyillarini keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar tizimini rivojlantirish va ularning samarali ijrosini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Bunday jazolar mahkumni jamiyatdan ajratmagan holda, uning ijtimoiy foydali faoliyatini saqlab qolish, xulq-atvorini tuzatish va qayta jinoyat sodir etishining oldini olishga xizmat qiladi.¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023-y.

Mazkur maqolada ana shu jazolarni ijro etishda qo'llaniladigan nazorat shakllari va ularning o'ziga xos jihatlari tahlil qilinadi.

Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarning mohiyati: Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarga jarima, majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, muayyan huquqlardan mahrum qilish kabi choralar kiradi. Ushbu jazolar jinoyat sodir etgan shaxsni jamiyatdan ajratmasdan turib, uni tarbiyalash va ijtimoiy moslashtirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Bunday jazolarning asosiy maqsadi — jazolashdan ko'ra, shaxsni tuzatish, uning ijtimoiy hayotga qayta moslashuvini ta'minlash hamda jinoyatchilikning takrorlanishini kamaytirishdan iborat.

Nazorat shakllari va ularning ahamiyati sifatida ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar samaradorligi ko'p jihatdan nazorat tizimining to'g'ri yo'lga qo'yilganiga bog'liq. Amaliyotda quyidagi nazorat shakllari keng qo'llaniladi: Probatsiya nazorati.

Probatsiya nazorati mahkumlarning xulq-atvori ustidan tizimli kuzatuv olib borishni nazarda tutadi. Bu nazorat shakli shaxs bilan individual ishlash, unga psixologik va ijtimoiy yordam ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Probatsiya xizmati mahkumning majburiyatlarga rioya etishini nazorat qiladi va uning ijtimoiy moslashuviga ko'maklashadi. Ma'muriy nazorat Ma'muriy nazorat ichki ishlar organlari tomonidan amalga oshiriladi. U mahkumning belgilangan tartib-qoidalarga amal qilishini tekshirish, uning yashash joyi, ish faoliyati va xulq-atvorini monitoring qilishni o'z ichiga oladi. Jamoatchilik nazorati.

Jamoatchilik nazorati mahalla, mehnat jamoalari va boshqa fuqarolik institutlari orqali amalga oshiriladi. Bu nazorat shakli mahkumning ijtimoiy muhitga moslashuvini kuchaytirish va uning ijobiy xulq-atvorini rag'batlantirishga xizmat qiladi. Monitoring tizimlari Zamonaviy texnologiyalar asosida olib boriladigan monitoring tizimlari ham

muhim ahamiyatga ega. Ular orqali mahkumning harakati, majburiyatlarni bajarishi va belgilangan cheklovlarga rioya etishi ustidan doimiy nazorat oʻrnatiladi.²

Nazorat shakllarining oʻziga xos xususiyatlari, bular :

- Mazkur nazorat shakllari bir qator oʻziga xos jihatlarga ega:
- Moslashuvchanlik — har bir mahkumga nisbatan individual yondashuv qoʻllaniladi;
- Individuallashtirilgan yondashuv — shaxsning ijtimoiy holati, psixologik xususiyatlari inobatga olinadi;
- Profilaktik xarakter — asosiy eʼtibor qayta jinoyatchilikning oldini olishga qaratiladi;
- Insonparvarlik tamoyili — jazolar shaxsni kamsitmasdan, uning huquq va erkinliklarini hurmat qilgan holda qoʻllaniladi.

Muammolar va takliflar : Amaliyot shuni koʻrsatadiki, nazorat tizimini yanada takomillashtirish zarur. Xususan:

- probatsiya xizmatlari faoliyatini kuchaytirish;
- zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish;
- jamoatchilik institutlari bilan hamkorlikni rivojlantirish;
- nazoratning huquqiy asoslarini yanada mustahkamlash lozim.

Xorijiy davlatlar tajribasida nazorat shakllari

1. Probatsiya tizimi (AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada)

Rivojlangan davlatlarda probatsiya tizimi eng asosiy nazorat shakli hisoblanadi. AQSh³ va Buyuk Britaniyada⁴ probatsiya xodimlari mahkum bilan individual ishlaydi, uning xulq-atvori, yashash sharoiti va ish faoliyatini muntazam nazorat qiladi.

² Oʻzbekiston Respublikasining 2024-yil 7-avgustdagi "Probatsiya toʻgʻrisida"gi OʻRQ-938-son Qonuni // Qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi, 08.08.2024-y.

³ Federal Probation Service. Overview of Probation and Supervised Release Conditions. – Washington, D.C.: Administrative Office of the United States Courts, 2022

⁴ Ministry of Justice. Historical probation caseload statistics. – London: HM Prison and Probation Service, 2023

Kanadada esa probatsiya tizimi ijtimoiy xizmatlar bilan integratsiyalashgan bo'lib, mahkumlarga psixologik yordam, kasbga o'qitish va reabilitatsiya dasturlari taklif etiladi⁵.

2. Elektron monitoring (Yevropa davlatlari)

Germaniya, Fransiya va Niderlandiyada elektron bilaguzuklar orqali nazorat qilish keng tarqalgan. Bu tizim mahkumning harakatlanishini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi.⁶

Mazkur usul quyidagi afzalliklarga ega: doimiy nazoratni ta'minlaydi, inson omilini kamaytiradi; davlat xarajatlarini qisqartiradi.

3. Jamoatchilik asosidagi nazorat (Skandinaviya davlatlari)

Norvegiya, Shvetsiya va Finlyandiya kabi davlatlarda jazoni ijro etishda jamoatchilikning roli juda katta. Mahkumlar mahalla va ijtimoiy institutlar yordamida nazorat qilinadi.⁷

Bu modelning asosiy xususiyati — ishonch va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga asoslangan yondashuvdir.

4. Restorativ adolat yondashuvi (Yangi Zelandiya, Avstraliya)⁸

Bu davlatlarda jazolashdan ko'ra, jabrlanuvchi va huquqbuzar o'rtasida murosaga erishish muhim hisoblanadi. Nazorat jarayonida mediatorlar ishtirok etadi va mahkumning jamiyatga qayta integratsiyasi ustuvor vazifa sifatida qaraladi.

Nazorat shakllarining o'ziga xos xususiyatlari (xalqaro tajriba asosida)

Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, samarali nazorat quyidagi jihatlarga asoslanadi:

⁵ Correctional Service Canada. Community Corrections Strategy: Public Safety through Rehabilitation. – Ottawa, 2021.

⁶ Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2014)4 of the Committee of Ministers to member States on electronic monitoring. – Strasbourg, 2014.

⁸ Johnstone G., Van Ness D.W. Handbook of Restorative Justice. – London: Routledge, 2011. – P. 120-135.

-**Individuallashtirilgan yondashuv** — har bir mahkum uchun alohida reja ishlab chiqiladi;

-**Texnologik nazorat** — elektron monitoring va raqamli tizimlardan foydalanish;

-**Ijtimoiy integratsiya** — mahkumni jamiyatdan ajratmasdan, uni qo‘llab-quvvatlash;

-**Profilaktik yo‘nalish** — qayta jinoyatchilikni oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar;

-**Insonparvarlik** — jazolashdan ko‘ra, tuzatishga ustuvor ahamiyat berish.

Milliy tizimni takomillashtirish bo‘yicha takliflar

Xorijiy tajribani o‘rganish asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

-probatsiya xizmatlarini yanada rivojlantirish va ularni mustaqil institut sifatida mustahkamlash;

-elektron monitoring tizimlarini keng joriy etish;

-jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va fuqarolik institutlari bilan hamkorlikni kengaytirish;

-mahkumlar uchun rehabilitatsiya va ijtimoiy moslashuv dasturlarini kengaytirish

Birinchidan, **probatsiya tizimi** AQSh, Buyuk Britaniya va Kanadada eng muhim institut hisoblanadi. Bu davlatlarda probatsiya faqat nazorat organi emas, balki ijtimoiy xizmat vazifasini ham bajaradi. Probatsiya xodimlari mahkum bilan muntazam suhbatlar o‘tkazadi, uning muammolarini aniqlaydi va individual rehabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqadi. Masalan, AQShda “risk assessment” (xavfni baholash) tizimi qo‘llanilib, har bir mahkumning qayta jinoyat sodir etish ehtimoli aniqlanadi va nazorat darajasi shunga qarab belgilanadi.

Ikkinchidan, **elektron monitoring tizimi** Yevropa davlatlarida keng joriy etilgan. Germaniya, Fransiya, Niderlandiya va Buyuk Britaniyada elektron bilaguzuklar orqali mahkumning harakati doimiy nazorat qilinadi. Bu tizim ayniqsa uy qamog'i, tungi cheklovlar yoki ma'lum hududni tark etmaslik kabi jazolarni ijro etishda samarali hisoblanadi. Elektron nazorat inson omilini kamaytirishi bilan birga, nazoratning aniqligi va shaffofligini ta'minlaydi.

Uchinchidan, **Skandinaviya modeli** (Norvegiya, Shvetsiya, Finlyandiya) o'zining insonparvarligi bilan ajralib turadi. Bu davlatlarda nazorat jazolash vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy moslashtirish mexanizmi sifatida qaraladi. Mahkumlarga ishonch bildiriladi, ular bilan individual ishlash ustuvor hisoblanadi. Natijada bu davlatlarda qayta jinoyatchilik darajasi boshqa mamlakatlarga nisbatan ancha past.

To'rtinchidan, **restorativ adolat modeli** Yangi Zelandiya va Avstraliyada keng qo'llaniladi. Bu yondashuvda nazorat jarayoni faqat davlat organlari bilan cheklanmaydi, balki jabrlanuvchi, mahkum va jamiyat vakillari ishtirokida olib boriladi. Maqsad — yetkazilgan zararni qoplash, ijtimoiy muvozanatni tiklash va mahkumni jamiyatga qaytarishdir.

Beshinchidan, **raqamli va innovatsion texnologiyalar** Janubiy Koreya va Singapurda keng rivojlangan. Bu davlatlarda mobil ilovalar, GPS tizimlari va sun'iy intellekt elementlari orqali nazorat olib boriladi. Masalan, mahkumlarning harakat yo'nalishi, vaqt rejimi va majburiyatlarni bajarish darajasi avtomatlashtirilgan tizimlar orqali baholanadi.

Xulosa qilib aytganda, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarni ijro etish tizimi zamonaviy jinoyat-ijro siyosatining muhim va insonparvar yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jazolar shaxsni jamiyatdan ajratmagan holda uning xulq-atvorini tuzatish, ijtimoiy moslashuvini ta'minlash hamda qayta jinoyatchilikning oldini olishga xizmat qiladi. Shu jihatdan nazorat shakllarining to'g'ri va samarali tashkil etilishi jazolar ijrosining muhim kafolati sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, probatsiya nazorati, ma'muriy nazorat, jamoatchilik nazorati hamda zamonaviy monitoring tizimlari o'zaro uyg'unlikda ishlaganda eng yuqori samaradorlikka erishiladi. Har bir nazorat shakli o'ziga xos funksiyaga ega bo'lib, ular mahkumning xulq-atvorini kuzatish, majburiyatlarga rioya etilishini ta'minlash va ijtimoiy moslashuv jarayonini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Xorijiy davlatlar tajribasi shuni tasdiqlaydiki, samarali nazorat tizimi faqat jazolashga emas, balki rehabilitatsiya va ijtimoiy integratsiyaga asoslanishi lozim. Xususan, AQSh va Buyuk Britaniyada riskni baholash tizimi, Yevropa mamlakatlarida elektron monitoring, Skandinaviya davlatlarida esa insonparvar va ishonchga asoslangan model yuqori natijalar bermoqda. Restorativ adolat va raqamli texnologiyalar esa zamonaviy nazorat tizimining yangi bosqichini shakllantirmoqda⁹.

Milliy tizimda ham ushbu tajribalarni bosqichma-bosqich joriy etish, probatsiya xizmatini takomillashtirish, elektron monitoringni kengaytirish hamda jamoatchilik institutlari bilan hamkorlikni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish va nazorat shakllarini aniq reglamentlash tizim samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar ijrosini ta'minlashda nazorat shakllari jinoyat-ijro tizimining ajralmas qismi bo'lib, ular jamiyat xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish va shaxsni ijtimoiy hayotga qaytarishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijro kodeksi.

⁹ Cavanagh J., Reitz K. The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections. – Oxford University Press, 2012. – P. 210-235.

3. O‘zbekiston Respublikasining probatsiya faoliyatiga oid normativ-huquqiy hujjatlari.
4. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). *Handbook on Alternatives to Imprisonment*.
5. Council of Europe. *European Probation Rules (CM/Rec(2010)1)*.
6. U.S. Code Title 18 – Crimes and Criminal Procedure (probation provisions).
7. Offender Rehabilitation Act 2014 (United Kingdom).
8. Criminal Justice Act 2003 (United Kingdom).
9. Strafgesetzbuch (StGB) – Germany Criminal Code.
10. Execution of Sentences Act (Norway – Straffegjennomføringsloven).
11. Reclassering Nederland – Dutch Probation Service materials.
12. Japan Offenders Rehabilitation Act.
13. Avstraliya va Yangi Zelandiya restorativ adolat bo‘yicha hujjatlar (Restorative Justice Guidelines).
14. Jinoyat-ijro huquqi bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalar va darsliklar (mahalliy oliy ta’lim muassasalari nashrlari).